

Piotr Iłowski*

Populizm a relacje międzynarodowe. Porównanie sytuacji Stanów Zjednoczonych i Europy Środkowej i Wschodniej

Populism and International Relations. Comparison of the United States and Central and Eastern Europe

Abstract

The problem of populism is now widely discussed topic in the world. There are many analysis of this phenomenon, and the reason is the growing importance of it both in the countries of Central and Eastern Europe, as well as in countries with a well-established democracy, such as the United States. Until now, this phenomenon has been treated as a problem of internal policy, often in isolation from the external situation. The problem of populism in foreign policy, its influence on state policy and international relations has not been studied extensively. This is puzzling considering the fact that such phenomena as globalization, immigration or trade relations have a transnational dimension. The victory of Donald Trump in 2016 shows that there is a possibility of changing the existing paradigms and the rules may change due to new factors, the character of which is above the national one. We can already see populist transformations, and the reason is growing support for extreme groups. That is why it is worth to consider: Is it possible to talk about populism in international politics? What influence does international affairs have on domestic politics of countries where populists rule? What impact does the populist policy of a given country have on its neighbors or in the case of the US on international principles and security? The attitude of this type of groupings to many matters over the state, such as migration, trade, international organizations, humanitarian aid and the role of armed forces is crucial. It is also important to draw attention to the similarities and differences between populism in foreign policy and populism. In addition, a comparison of populism in the US and in Central and Eastern Europe will help to indicate some universal characteristics of populism in foreign policy in the countries discussed.

---

* **Piotr Iłowski** – Collegium Civitas, e-mail: p.ilowski@student.uw.edu.pl, ORCID: 0000-0002-4556-3275.

Key words: Populism, Populism in Foreign Policy, Donald Trump, Central Europe, Minorities, Elites

Słowa kluczowe: populizm, populizm w polityce zagranicznej, Donald Trump, Europa Środkowa, mniejszości, elity

Wprowadzenie

Wzrost poparcia dla ugrupowań i polityków o skrajnych poglądach w Europie i w Stanach Zjednoczonych Ameryki spowodował zwiększenie zainteresowania tematyką populizmu. Badacze koncentrowali się w swoich analizach na temat populizmu jako na kwestii wewnętrznej danego państwa. Tymczasem bardzo niewiele uwagi poświęcano problemom populizmu i polityki zagranicznej, co jest zaskakujące, jeśli spojrzeć na wpływ globalizacji na sytuację w świecie, gdzie następują szybkie przemiany technologiczne, przepływ informacji, ludzi i usług. Sukcesy populistów mają wymiar międzynarodowy i nie są to tylko jednostkowe przypadki. Dodatkowo sytuacja w jednym państwie oddziałuje na inne. Można doszukać się zależności między relacjami międzynarodowymi a ich skutkami na politykę wewnętrzną w poszczególnych państwach. W Europie najwięcej sukcesów mają populiści w Europie Środkowej, ponieważ w wielu tych krajach obecnie sprawują rządy. Podobnie w Stanach Zjednoczonych, gdzie w 2016 r. doszedł do władzy Donald Trump, co stało się symbolem populistycznej zmiany w ostatnich latach. Dlatego wydaje się właściwe porównanie Europy Środkowej i USA w kontekście populizmu w polityce zagranicznej, ponieważ w tych krajach populiści rządzą i jednocześnie mają kluczowy wpływ na stosunki z innymi państwami. Praca będzie koncentrowała się na wyjaśnieniu, czym jest populizm w relacjach międzynarodowych w kontekście populizmu wewnętrznego. Ważne wydaje się porównanie populizmu w polityce zagranicznej w Stanach Zjednoczonych i w Europie Środkowej¹. Kluczowe pytania będą dotyczyły tego, czym jest populistyczna polityka zagraniczna, jaki wpływ ma sytuacja wewnętrzna danego państwa na relacje międzynarodowe i jak stosunki między państwami wpływają na ich politykę oraz jakie są podobieństwa i różnice między populizmem w USA a w Europie.

Wyjaśnienie populizmu – geneza populizmu

Aby wyjaśnić, czym jest populizm w polityce zagranicznej, trzeba najpierw znaleźć pełne wyjaśnienie, czym jest populizm w ogóle. Obecnie termin ten pojawia się powszechnie w mediach, gdzie określa się tak polityków antysystemowych, a także wyborców, którzy popierają „te radykalne” partie.

---

¹ Na potrzeby tego tekstu omawiane będą populistyczne państwa w ramach Europy Środkowej: Węgry, Słowacja i Polska.

Populizm jest powszechnie rozumiany jako program polityczny, który związany jest z szybką i prostą obietnicą rozwiązania skomplikowanych ekonomicznych i społecznych problemów. Podkreśla się związki ze zwykłymi ludźmi, z klasy niższej i średniej, którym obiecuje się polepszenie ich losu i działania na ich rzecz². Jednak warto zaznaczyć, że populizm może się różnić w poszczególnych krajach, a wynikać to może z tradycji, kultury i historii danego państwa. Co więcej, populizm może przybierać postać nacjonalistycznego, socjalnego albo nawet rewolucyjnego charakteru³.

Sam termin „populizm” pochodzi od łacińskiego *populous* i oznacza ludzi – naród⁴. Fenomen ten powiązany jest z demokracją, ponieważ to w takich systemach tego typu politycy mogą się wyłonić i przejąć władzę⁵. Uważa się, że sam termin populizm pojawił się pierwszy raz pod koniec XIX w. i był związany z partią agrarną w Stanach Zjednoczonych – Populist Party. Jednak było to ugrupowanie progresywne, dążące do reform w Ameryce. Żądało zwiększenia roli państwa, ograniczenia władzy wielkich korporacji, polepszenia praw pracowniczych, w tym farmerów, którzy czuli się wykorzystywani. Dodatkowo ruch ten miał również charakter rewolucyjny i religijny, szczególnie na amerykańskim południu⁶. W Europie w tym samym okresie pojawiały się podobne ugrupowania polityczne. Przykładem mogą być narodnicy w Rosji. Byli to intelektualisci, którzy wspierali lub wręcz idealizowali chłopów i ich życie. Chcieli uzyskać od tych grup społecznych poparcie i reprezentować ich. Dążyli do zmian w Rosji, jednak nie uzyskali szerokiego poparcia⁷.

Pierwsze poważniejsze badania populizmu zaczęły się w latach 50. XX w. Seymour Lipset i Edward Shils pisali, że populizm stanowił zagrożenie dla amerykańskiej demokracji. Podkreślali nieracjonalność, ksenofobiczną politykę, izolacjonizm i niechęć do liberalnych wartości tych ruchów⁸. Lipset wska-

---

² U. Jakubowska, *Zainteresowanie polityką i postrzeganie własnej sytuacji życiowej a postawy populistyczne*, w: *Populizm a Demokracja*, red. R. Markowski, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2004, s. 173.

³ M. Bankowicz, *Słownik polityki*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1999.

⁴ W języku angielskim termin „populism”, czyli populizm, jest powiązany z terminem „people” – ludzie, dlatego łatwiejsze wydaje się zrozumienie tego terminu: „populism – people”.

⁵ F. Decker, *The Populist Challenge to Liberal Democracy*, „Berliner Republik”, no. 3/2003, s. 3.

⁶ J. Creech, *Righteous Indignation Religion and the Populist Revolution*, University of Illinois Press, Illinois 2006.

⁷ N. Berdiāev, *The Origin of Russian Communism*, University of Michigan Press, Michigan 1960, s. 58–60.

⁸ W. Nugent, *The Tolerant Populists: Kansas Populism and Nativism*, Columbia University Press, New York 2013, s. 11–13.

zywał, że populistyczne ugrupowania są antypluralistyczne, gdzie większość, która popiera populistów, narzuca swoją wolę mniejszościom. Co więcej, takie postępowanie antydemokratyczne wynikało ze strachu przed „innymi”, obcymi”, którzy mieli zaburzać spójność narodu i państwa. Lipset stworzył teorię tzw. „niepokój o status” – *status anxiety*, gdzie dominująca grupa ludzi boi się utraty swojej dotychczasowej pozycji ekonomicznej, politycznej i społecznej. Margaret Canovan w 1981 r. wskazywała, że w postępowaniu populistycznych ruchów kluczowy był negatywizm, a także sprzeciw wobec systemu, który miał być niesprawiedliwy i stagnacyjny. Często te ugrupowania nie miały spójnego programu politycznego, jednak łączyła je wrogość do systemu, elit i mniejszości, które ograniczają znaczenie większości – „ludu”⁹.

Jednym z dominujących efektów współczesnego populizmu jest rosnący podział społeczny. Wynika to z faktu, że dla populizmu zarówno w USA, jak i w Europie najważniejszym punktem odniesienia są ludzie – *people*. Sergiu Gherghina zwracał uwagę na związek między populistami a obywatelami, gdzie kluczowa była idealizacja narodu, a polityka powinna być podporządkowana dobru zwykłych ludzi. Z drugiej strony pojawił się także aspekt niechęci do elit, establishmentu, mediów głównego nurtu i polityków z tradycyjnych ugrupowań politycznych. Następnie występuje również idealizacja przeszłości, powrotu do wcześniejszych, lepszych czasów i popieranie takich idei, jak religia¹⁰.

Innym ważnym elementem głoszonym przez populistów jest motyw zdrady i spisku elit, często polityków poprzedniej władzy, którzy działali na niekorzyść zwykłych obywateli¹¹. To właśnie politycy głównego nurtu byli często oskarżani przez populistów o celowe osłabianie państwa i ograniczenie jego możliwości. To tradycyjne, dawne elity polityczne intencjonalnie korzystały z zasobów i możliwości państwa, aby zyskać osobiste korzyści i zarabiać kosztem większości¹².

Ten atak populistów na dawne elity polityczne miał pokazać, że różnią się oni od dotychczasowej klasy politycznej i że są związani z ludem, gdzie jako jedyni działają dla jego dobra. Według Paula Taggarda populiści przedstawiają siebie jako autentyczny głos ludu. Ważny staje się podział „my kontra oni”, gdzie zwykli ludzie stają przeciwko klasom wyższym, wyedukowanym grupom i kosmopolitycznym elitom¹³. Cas Mudde zwracał uwagę na powsta-

---

⁹ M. Canovan, *Trust the People. Populism and the Two Faces of Democracy*, „Political Studies”, UK, nr 47(1)/1999, s. 2–16.

¹⁰ G. Sergiu, M. Sergiu, S. Sorina, *Contemporary Populism: A Controversial Concept and Its Diverse Forms*, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge 2013, s. 3–4.

¹¹ Y. Surel, *Populism in the French Party System*, w: *Democratic and the Populist Challenge*, red. Y. Meny, Y. Surel, Pelgrave, New York 2002, s. 13.

¹² J. Szacki, *Pytania o populism*, „Krytyka Polityczna”, nr 4/2003.

¹³ P.A. Taggart, *Populism*, Open University Press, Buckingham 2000.

nie dwóch obozów – „prawdziwych obywateli” i „skorumpowaną elitę”. To ten podział ma kluczowe znaczenie dla populistów, którzy stają w obronie „kryształicznych obywateli”¹⁴.

Według Pippy Norris populiści przedstawiają obywateli jako homogeniczną grupę. Dążą do wzmocnienia „ludu”, który często stanowi większość w danym państwie. Równolegle popierają bezpośrednią demokrację, gdzie większość powinna mieć zawsze rację. Chcą przy tym ograniczać prawa mniejszości, która zagraża jedności i stabilności większości. Następnym aspektem jest przeświadczenie, że dotychczasowe elity nie przejmują się losem zwykłych ludzi, którzy są pozostawieni przez mainstreamowych polityków i media. Dlatego w kontrze do tych grup populiści przedstawiają się jako osoby pozasystemowe, przeciwne skorumpowanym i zgniłym elitom¹⁵.

Michael Kazin skupiał się w swoich badaniach na populizmie w USA. Podkreślał impulsywny i nieplanowany charakter tego fenomenu. Według niego nie jest to ideologia, a raczej sposób dotarcia do wyborców, głównie przez specyficzny język i hasła. Dlatego podstawą jest podkreślenie konfliktu między obywatelami a elitami. To właśnie ludzie – naród – są najlepszą grupą społeczną, natomiast przeciwnicy, mniejszości są ich wrogami, którzy działają na niekorzyść państwa i ludzi. Co ciekawe, konflikt ten sięgał czasów XIX w., gdy również populiści oskarżali elity finansowe, że wykorzystują pracowników i dążą tylko do zwiększenia swojego stanu posiadania kosztem zwykłych ludzi. Populiści natomiast pokazywali siebie jako jedyńskich ludzi związanych z narodem, a nie z elitami¹⁶.

Populizm w polityce zagranicznej, definicja, rola państwa i suwerenności

Populistyczna polityka zagraniczna wynika z samej definicji stosunków międzynarodowych. Według Christophera Hilla jest to suma zewnętrznych relacji, które są prowadzone przez niezależnego aktora, czyli państwo¹⁷. Brian White tymczasem podkreślał rolę państwa i rządu, który przez swoje działania ma wpływ na politykę międzynarodową kraju¹⁸. Dlatego populiści, którzy do-

---

¹⁴ C. Mudde, C. Rovira Kaltwasser, *Populism*, The Oxford Handbook of Political Ideologies, UK, Oksford 2013.

¹⁵ R.F. Inglehart, P. Norris, *Trump, Brexit, and the rise of Populism: Economic havens and cultural backlash*, Harvard Kennedy School, USA 2016.

¹⁶ M. Kazin, *The Populist Persuasion An American History*, Cornell University Press, New York 1998.

¹⁷ Ch. Hill, *The Changing Politics of Foreign Policy*, Palgrave/MacMillan, London 2003.

¹⁸ M. Clarke, B. White, *Understanding Foreign Policy: The Foreign Policy Systems Approach*, Edward Elgar Publishing, Michigan 1989.

chodzą do władzy w danym państwie, z samej definicji muszą prowadzić jego politykę zagraniczną. Przez to, że głoszą hasła populistyczne w kraju, również ich polityka zagraniczna ma taki charakter.

Tymczasem bardzo niewiele osób badało problem populizmu w polityce zagranicznej. A. Chryssogelos podkreślał, że populizm nie jest jasno zdefiniowany. Uważał on jednak, że dla populistów kluczowa jest wola ludu i ich związek ze zwykłymi ludźmi. Dlatego ich polityka zagraniczna koncentruje się na wąsko rozumianym interesie państwowym i narodowym¹⁹. Bertjan Verbeek i Andrej Zaslove zwracają uwagę na związki między populizmem a polityką zagraniczną. Przede wszystkim sytuacja międzynarodowa wpływa na politykę krajową. Dlatego populiści będący u władzy muszą dostosować swoje cele polityczne do sytuacji międzynarodowej. Ich działania mogą skutkować zmianami relacji między państwami zarówno pozytywnymi, jak i negatywnymi. Dodatkowo pewne aspekty prowadzenia populistycznej polityki w kraju przenoszą się na politykę zagraniczną państwa, co powoduje powstanie populistycznych relacji międzynarodowych. Przykładem może być wrogość i niechęć do elit krajowych, która również może dotyczyć elit międzynarodowych²⁰.

Walter Russel Mead badał politykę zagraniczną Stanów Zjednoczonych w perspektywie historycznej. Zwracał on uwagę, że w Ameryce istniało wiele „szkół” dotyczących polityki zagranicznej, które miały wpływ na działania państwa od początków państwowości amerykańskiej. Mead zwrócił uwagę na ruch Tea Party, powstałej na skutek reakcji na kryzys gospodarczy w 2008 r., i wskazywał, że radykalizm, hasła zwolenników tego ruchu będą miały wpływ na działania partii głównego nurtu (w tym przypadku Republikanów), czyli również na politykę zagraniczną USA. Ruch ten sprzeciwiał się liberalizmowi, elitom, imigracji, a także multilateralnym i kosmopolitycznym stosunkom. Dlatego już sama obecność tego typu populistycznych ugrupowań może sprzyjać zmianie polityki zagranicznej państwa²¹.

Kluczową cechą, na którą trzeba zwrócić uwagę w analizie populistycznej polityki zagranicznej, jest efekt „spill over”, czyli przenikania polityki wewnętrznej do zagranicznej i odwrotnie. Przykładem może być popieranie rodzimej gospodarki, zwiększenie roli protekcjonizmu i podkreślanie kluczowej roli pracownika. Zarówno w USA, jak i w Europie Środkowej można do-

---

¹⁹ A. Chryssogelos, *Populism in Foreign Policy*, Oxford Research Encyclopedias, Politics, New York, Czerwiec 2017.

²⁰ B. Verbeek, A. Zaslove, *Populism and Foreign Policy*, w: *The Oxford Handbook of Populism*, red. C. Rovira Kaltwasser, P. Taggart, P. Ochoa Espejo, P. Ostiguy, Oksford UK, Październik 2017.

²¹ W.R. Mead, *The Tea Party and American Foreign Policy: What Populism Means for Globalism*, „Foreign Affairs”, no. 90(2)/2011, s. 28–44.

szukać się tego typu haseł. Populiści krytykują poprzedników i wprowadzają takie prawo, które wspiera przykładowo państwowy przemysł, ogranicza import i promuje eksport.

Populizm w polityce zagranicznej ma pewne charakterystyczne cechy i ograniczenia wynikające ze specyfiki relacji międzynarodowych.

Jednym z najważniejszych wyjaśnień populizmu w polityce zagranicznej jest efekt „spill over”, czyli przenikania, w tym przypadku sytuacji wewnętrznej – populizmu do polityki zewnętrznej, a więc do relacji międzynarodowych. Specyficzny sposób prowadzenia polityki przez populistów powoduje, że również polityka zagraniczna państwa zmienia się i zaczyna przybierać pewne cechy populistyczne. Jednak istnieją zewnętrzne ograniczenia, jak np. położenie państwa, jego historia, a także obiektywne cele strategiczne, które władza musi uwzględniać w swojej polityce. Dobrym przykładem jest NATO, do którego przynależność większość kolejnych rządów w Polsce wskazuje jako strategiczny cel polityki państwa. Z drugiej strony Donald Trump, jako najbardziej sceptyczny prezydent amerykański, również po dojściu do władzy nie wprowadził radykalnych zmian w polityce odnośnie do tej kwestii²².

Populiści przedstawiają każde swoje działanie jako sukces, dlatego również relacje międzynarodowe muszą być przedstawione jako kolejny przykład ich skutecznych rządów. Populistom w działaniu politycznym brakuje cierpliwości, dlatego są gotowi do podjęcia spektakularnych decyzji, które będą miały znaczenie krótkotrwałe, natomiast długotrwałe skutki mogą okazać się negatywne²³. Czasami swoje decyzje polityczne uzależniają od tego, jaką politykę prowadzili ich poprzednicy. Często, jako krytycy wcześniejszych elit, będą próbowali prowadzić taką politykę, która będzie przeciwna wobec prowadzonej przez poprzednią władzę i niezwiązana z nią, chcąc przez to odróżnić się od establishmentu²⁴. Tymczasem prowadzenie polityki zagranicznej

---

²² R. Jain, *Significance and determinants of foreign policy*, “International Journal of Advanced Research and Development” styczeń 2018, vol. 3, issue 1, s. 164–166.

²³ Jednym z ostatnich tego typu przypadków był problem relacji między USA a Koreą Północną. Donald Trump spotkał się z Kim Dzong Unem dwukrotnie, a efektem tych rozmów miała być zmiana polityki między tymi krajami. Tymczasem reżim nie ustąpił, w ostatnich tygodniach przetestował rakiety (kwiecień–maj 2019), pierwszy raz od ponad roku. Co więcej, działania Trumpa pomogły reżimowi wzmocnić się prestiżowo i zmniejszyć izolację międzynarodową, a dowodem było spotkanie przywódców Rosji i Korei Północnej. J.H. Pak, *The good, the bad, and the ugly at the US-North Korea summit in Hanoi*, “Brookings”, 4.03.2019, <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/03/04/the-good-the-bad-and-the-ugly-at-the-us-north-korea-summit-in-hanoi/> (dostęp 20.05.2019).

²⁴ C. Fieschi, P. Heywood, *Trust, Cynicism and Populist Anti-Politics*, ECPR Workshop, School of Politics University of Nottingham Nottingham NG7 2RD, United Kingdom 2004.

Tabela 1. Cechy wpływające na populistyczną politykę zagraniczną

Problemy	Cechy populistycznej polityki zagranicznej	Ograniczenia wynikające ze stosunków międzynarodowych	Przykłady Europa Środkowa/USA
Polityka wewnętrzna – polityka zagraniczna	wzajemne przenikanie się, rola wzmocnienia siły państwa wobec zewnętrznych relacji	międzynarodowe zobowiązania, traktaty, umowy, organizacje międzynarodowe, położenie państwa, tradycja i historia znaczenie innych państw, rola siły państwa, która przekłada się na jego znaczenie międzynarodowe	krytyka Trumpa umowy NAFTA (nie-wielka reforma)* i NATO** Węgry mimo bliskich stosunków z Rosją dotychczas zgadzały się na przedłużenie sankcji unijnych wobec Rosji***
Decyzje polityczne	polityka ma charakter krótkotrwały, spektakularny, skierowany na szybki sukces, ważny w zwiększaniu poparcia wewnętrznego, odrzucanie polityki poprzedników	problem zobowiązań, trwałości traktatów, istotne dotrzymywanie umów, problem reputacji w przypadku zrywania umów, znaczenie ma siła państwa, jego położenie i zależność od innych państw	Donald Trump wprowadzał cła nawet dla sojuszników, co wynikało z możliwości i siły ekonomicznej państwa Polska musiała dostosować się do prawa unijnego w kontekście sądownictwa, co wynikało z możliwych sankcji za łamanie prawa unijnego.
Zewnętrzny punkt odniesienia	kluczowe jest podkreślanie suwerenności, roli państwa i narodu, zmniejszenie wewnętrznych i zewnętrznych ograniczeń nakładanych na władzę	łamanie zasad prawa międzynarodowego skutkuje spadkiem reputacji państwa zobowiązania, błędna i nieodpowiedzialna polityka może przynieść przede wszystkim negatywne skutki ekonomiczne i polityczne, brak zaufania u innych państw	dla krajów Europy Środkowej punktem odniesienia jest Unia Europejska. USA nie mają takiej ponadnarodowej władzy, znaczenie mają traktaty i organizacje międzynarodowe, jak NAFTA czy NATO.

Naród	kluczowa rola ludzi, natywizm, podkreślanie jednorodności państwa i jego granic	zewnętrzne zobowiązania	zamykanie granic: Europa – kryzys uchodźczy i imigracja muzeumńska USA – problem imigracji latynoskiej i zamykanie granicy z Meksykiem
-------	---	-------------------------	--

Źródło: opracowanie własne.

- ★ Nowa umowa NAFTA–USMCA nie zmieniła zbyt wiele, wprowadziła dodatkowe przepisy, które ograniczają konkurencję i zwiększają ceny (ujednoczenie płac \$16 za godzinę dla robotnika w fabrykach samochodów, dla pracowników ze Stanów Zjednoczonych i Meksyku oraz Kanady). J. Frankel, *The New and Not Improved NAFTA*, “Project Syndicate”, October 9/2018, <https://www.project-syndicate.org/commentary/nafta-usmca-trade-trump-protectionism-by-jeffrey-frankel-2018-10?barrier=accesspaylog> (dostęp 20.05.2019).
- ★★ Donald Trump w wielu swoich wypowiedziach uważał NATO za przeżytek czasów zimnej wojny niepasującej do współczesności. Tymczasem nie doszło do zmiany polityki USA w tym zakresie. Pojawiła się tylko chęć wymuszenia na państwach europejskich zwiększenia swoich budżetów na wojsko do 2% PKB.
- ★★★ Pomimo sprzeciwu władz węgierskich wobec sankcji dla Rosji głosują solidarnie z krajami europejskimi. Według radykalnej partii Jobbik Orbán i jego ugrupowanie działa przeciwko interesom narodowym Węgier. *Why does Viktor Orbán keep voting for anti – Russia sanctions?*, Jobbik, https://www.jobbik.com/why_does_viktor_orban_keep_voting_for_anti_russia_sanctions (dostęp 20.05.2019).

wykracza poza ramy wyborów krajowych i pewne decyzje mają charakter długotrwały. Co więcej, każde wycofanie lub złamanie umowy czy traktatu międzynarodowego naraża dane państwo na utratę prestiżu i wzrost niepokoju w relacjach międzynarodowych²⁵.

Populistyczne ugrupowania w Europie i USA podkreślają znaczenie narodu i suwerenności państwa. Są przeciwni imigracji, dążą do zamknięcia zewnętrznych granic przed uchodźcami i odrzucają efekty kulturowej i ekonomicznej globalizacji. Przykładowo, większość tych ugrupowań krytykuje liberalizm, wolny rynek (lewicowe ugrupowania populistyczne) czy przestrzeganie praw człowieka. Zgodnie z tym, co było powiedziane wcześniej, populiści podkreślają znaczenie ludzi i są przeciwko mniejszościom, elitom i imigrantom. Ponieważ wygranie wyborów daje decydujący i jedyny mandat rządu, dlatego opozycja, media i każda krytyka władzy jest niepożądana, czyli niepatriotyczna (populiści jako przedstawiciele ludu). To dlatego naród (większość dominująca) ma kluczowe znaczenie. Tego typu myślenie przenosi się z polityki wewnętrznej na zagraniczną²⁶. Populiści podkreślają przywiązanie do państwa, suwerenności, narodu oraz są przeciwni zewnętrznym wpływom i ograniczeniom (np. przez umowy międzynarodowe).

Porównanie populizmu w polityce zagranicznej w Stanach Zjednoczonych i Europie Środkowej

Ruch populistyczny występuje w wielu regionach świata. Ten problem dotyczy zarówno państw o długiej tradycji demokratycznej i rządów prawa, jak i tych, które dopiero niedawno zyskały suwerenność (w stosunkach międzynarodowych). Dobrymi przykładami mogą być z jednej strony kraje Europy Środkowej, które przed 1990 r. należały do bloku wschodniego. Państwa te nie miały długotrwałych tradycji demokratycznych. Jednak po 1989 r. stały się przykładami skutecznej transformacji z autorytaryzmu do demokra-

---

²⁵ Jednak im państwo jest silniejsze, tym bardziej może zmieniać swoją politykę zagraniczną. Stany Zjednoczone mają większą swobodę działania od państw Europy Środkowej, które są m.in. uzależnione od Unii Europejskiej.

²⁶ Przykład relacji Węgier ze Słowacją, Rumunią i Ukrainą, gdzie występuje mniejszość węgierska, pokazuje wzrost napięcia i pogorszenia relacji na tym tle. Populistyczna polityka Orbána skupia się na obronie narodu także tego poza granicami państwa, co wpływa na pogorszenie relacji międzynarodowych. A. Sadecki, *In a state of necessity. How has Orbán changed Hungary*, Ośrodek Studiów Wschodnich OSW, kwiecień 2014, s. 28.

cji i rządów prawa. Stany Zjednoczone są natomiast najstarszą demokracją z najtrwalszymi rządami prawa. Mają skuteczny system *check and balance*, powodujący, że żadna część władzy nie ma dominującej przewagi nad pozostałymi. W ostatniej dekadzie zarówno w Europie Środkowej, jak i USA nastąpił populistyczny zwrot, który wpływa na relacje międzynarodowe. Populizm przybiera różne formy w tych krajach, co wynika ze specyfiki danego państwa, jego położenia, kultury, tradycji i historii. Jednak można zauważyć pewne podobieństwa.

Tabela poniżej pokazuje podobieństwa i różnice między populizmem w polityce zagranicznej Stanów Zjednoczonych i krajów Europy Środkowej. Przedstawiono pewne problemy, które pomagają wyjaśnić istotę badanych zjawisk.

Jedną z kluczowych cech populizmu w polityce zagranicznej jest podkreślanie znaczenia państwa, narodu i wąsko rozumianego interesu, często kosztem innych krajów. Istotne stają się: zmniejszenie zewnętrznych ograniczeń nakładanych przez organizacje międzynarodowe, umowy i traktaty. Jest to podobny efekt do tego, jaki pojawia się w populizmie wewnątrz kraju, gdzie również dąży się do ograniczenia hamulców władzy: sądów, mediów i opozycji. W obu przypadkach wynika to z przeświadczenia, że wygrana w wyborach daje wystarczający mandat nowej władzy do rządzenia bez ograniczeń. Tak jak było pokazane wcześniej, populiści są związani z ludem, a jako jego jedyni przedstawiciele wiedzą, co jest dla niego najlepsze i wypełniają jego wolę. Natomiast wszyscy, którzy krytykują i sprzeciwiają się (opozycja, media) werdyktowi wyborczemu, stają się wrogami zwykłych ludzi. Ten pogląd powoduje, że populiści sprawujący władzę delegitymizują swoich przeciwników politycznych. Dlatego nieufnie postrzegają organizacje międzynarodowe i głosy instytucji międzynarodowych, które krytykują ich politykę. Politycy w krajach Europy Środkowej oraz Donald Trump postrzegają tego typu działanie jako zмовę elit, tych samych, które są związane z mainstreamem, i które są ich władzy przeciwne²⁷.

---

²⁷ W przypadku Stanów Zjednoczonych Donald Trump wycofuje się z tych umów, które przedstawia jako zagrożenie i osłabienie suwerenności Ameryki (TPP TTIP). Wprowadził cła po to, aby zwiększyć suwerenność państwową przez dyktowanie zasad nowych relacji dwustronnych i charakteru nowych umów (NAFTA). M. Schneider-Petsinger, *Trade Policy Under President Trump Implications for the US and the World*, Marianne Schneider-Petsinger US and the Americas Programme, listopad 2017.

Tabela 2. Porównanie populizmu w polityce zagranicznej między Stanami Zjednoczonymi a krajami Europy Środkowej

Problem	Populizm w Stanach Zjednoczonych	Populizm w Europie Centralnej
1. Suwerenność państwowa	<p>Populizm w Stanach Zjednoczonych</p> <ul style="list-style-type: none"> - ograniczanie roli traktatów, umów międzynarodowych i zewnętrznych powinności - kluczowy wąsko rozumiany interes narodowy - Trump reprezentuje interesy prawdziwych obywateli 	<p>Populizm w Europie Centralnej</p> <ul style="list-style-type: none"> - ograniczanie roli Unii Europejskiej - podkreślanie roli państwa, narodu (pod względem etnicznym) - wewnętrzne i europejskie elity nie reprezentowały interesów prawdziwych obywateli
2. Charakter relacji między-narodowych	<ul style="list-style-type: none"> - relacje bilateralne - izolacja i protekcyjność - pochwała państw i przywódców autorytarnych, retorycznie dobre słowa o Władimirze Putinie, Xi Jinpingu, a nawet o Kim Dzong Unie 	<ul style="list-style-type: none"> - większe znaczenie regionalnej kooperacji (grupa Wyszehradzka V4 – przykład: kryzys uchodźczy i wspólne poszerzenie tego problemu i jego rozwiązanie) - część państw, jak np. Węgry, popiera zbliżenie z Chinami i Rosją (konceptja neoliberalnej demokracji). Dobre kontakty przywódców: Putina, Orbána, Zemana**. - Te państwa, które graniczą z Rosją, są wrogo nastawione do Rosji i się jej obawiają (Polska), co wynika z trudnej przeszłości, wzajemnych relacji, a także agresywnych działań Moskwy
3. Organizacje międzynarodowe	<ul style="list-style-type: none"> - nieufność i krytyka organizacji międzynarodowych - chęć zmiany zasad albo zakończenie uczestnictwa 	<ul style="list-style-type: none"> - bardziej neutralne odczucia do organizacji międzynarodowych – głównie krytyka za zasady światopoglądowe - kluczowa rola Unii Europejskiej jako punktu odniesienia – krytyka - ograniczanie zagranicznego finansowania instytucji, NGOs – przykład Węgier***, przykład Polski****
4. Ekonomia i handel	<ul style="list-style-type: none"> - koncentracja na narodowej ekonomii, protekcyjność, wprowadzenie ceł, dążenie do polepszenia sytuacji pracownika, krytyka elit finansowych 	<ul style="list-style-type: none"> - również koncentracja na narodowej ekonomii, a także potępienie międzynarodowych elit, nieufność do biznesu zagranicznego, kluczowa rola UE
5. Ochrona i bezpieczeństwo	<ul style="list-style-type: none"> - kluczowa rola dążenia do ochrony obywatela przed niebezpieczeństwami, zamykanie granic (budowa muru) 	<ul style="list-style-type: none"> - nie był to problem aż tak znaczący do 2015 r. – kryzys uchodźczy – wzrost znaczenia ochrony granic, problem terroryzmu

6. Obrona i wojsko	- zwiększanie ogromnego budżetu wojskowego, funkcja odstraszenia, wymuszanie swojej woli – demonstracja siły (Syria, Afganistan, wysłanie lotniskowca do Zatoki Perskiej skierowanego przeciwko Iranowi)	- zależne od państwa; te, które obawiają się Rosji, wzmacniają swoją armię – związane ze Stanami Zjednoczonymi - bardziej pacyfistyczne i obronne funkcje - czystki w wojsku i służbach – zastąpienie lojalnymi ludźmi – przykład Polski****
7. Imigracja i mniejszości	zamykanie granic, zmniejszanie praw, retoryka antymuzułmańska i antylatynoska (meksykańska)	- dążenie do utrzymania zamkniętych granic, problem kryzysu uchodźczego – polityka i retoryka antymuzułmańska - dyskryminacja przeciwko mniejszościom – przykład Słowacji*****
8. Pomoc zagraniczna	- ograniczanie wydatków na ten cel, uważanie, że jest niepotrzebna i nie daje korzyści Amerykanom	- również ograniczanie wydatków, jednak nadal jej utrzymywanie i niepotępienie ich, problem relacji z państwami Unii i realnym kryzysem uchodźczym blisko europejskich granic

Źródło: opracowanie własne.

- ★ M. Nic, V. Dostal, *Central Europe's Outlook on the EU and Foreign Policy*, "Carnegie Europe", 8.01.2016, <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/?fa=62423> (dostęp 19.05.2019).
- ★★ K. Versec, *Is the Czech Republic moving closer to China and Russia?*, "The American Interest", 12.01.2018, <https://www.the-american-interest.com/2018/11/12/murky-nuclear-business-in-new-europe/> (dostęp 20.05.2019).
- ★★★ Wymuszenie przeniesienia Uniwersytetu Środkowoeuropejskiego założonego przez Georga Sorosa, „wroga” Wiktora Orbána. Była to jedna z najważniejszych instytucji w regionie. A. Ambroziak, A. Kubis, *Orban dopiął swego. Ostatnia wyspa wolności na Węgrzech, uczelnia Sorosa, przenosi się do Wiednia*, „Oko Press”, 25.10.2018, <https://oko.press/orban-dopial-swego-uczelnia-sorosa-ostatnia-wyspa-wolnosc-na-wegrzech-przenosi-sie-do-wiednia/> (dostęp 20.05.2019).
- ★★★★ Propaganda i atak na NGO'sy (pomoc zewnętrzna), używanie do tego mediów publicznych (TVP), która stała się głównym orężem propagandowym. Następnie Prawo i Sprawiedliwość zcentralizowało rozdzielanie środków publicznych. Długo to możliwość władzy dotowania tych mediów i organizacji, które są przychylnie PiS. R. Zakrzewski, *Rządowe organizacje pozarządowe*, wyborcza.pl, 24.09.2017, <http://wyborcza.pl/7,75968,22419901,rzadowe-organizacje-pozarządowe.html> (dostęp 20.05.2019).
- ★★★★★ P. Wroński, *Czystka Antoniego Macierewicza. Minister chce mieć swoich generałów*, wyborcza.pl, 1.08.2017, <http://wyborcza.pl/7,75398,22178325,czystka-antoniego-macierewicza-minister-chce-miec-swoich-generalow.html> (dostęp 20.05.2019).
- ★★★★★ Dyskryminacja wobec imigrantów i mniejszości na Słowacji wzrastała. W szczególności dotyczyło to muzułmanów i Romów. Władze słowackie przedstawiały siebie jako jedynych zdolnych odeprzeć „hordy muzułmańskich imigrantów”. A. Kluknavská, J. Smolík, *We hate them all? Issue adaptation of extreme right parties in Slovakia 1993–2016*, "Communist and Post-Communist Studies", no. 49/2016, s. 341–342.

W przypadku Europy Środkowej występuje problem Unii Europejskiej, którą chętnie krytykują. Jednak instytucja ta ma znacznie większy wpływ na sytuację w poszczególnych państwach niż zwykle organizacje międzynarodowe²⁸. Przykładem może być konflikt z sądownictwem, a także problem Puszczy Białowieskiej za rządów Prawa i Sprawiedliwości (PIS) w Polsce. Za łamanie zasad unijnych władze polskie musiały wycofać się z części swojej polityki, co pokazywało, że Polska musiała się dostosować do decyzji Brukseli. Ten punkt pokazuje specyficzną sytuację relacji Unia Europejska–państwo członkowskie, gdzie nawet populistyczne władze muszą dostosować się do jej polityki. Nie chcą jednak wychodzić z Unii, tylko próbują wykorzystać ją do swoich politycznych celów²⁹. Dlatego można zaobserwować zmianę w retoryce populistów, gdzie obok krytyki pojawia się chęć reformy i zmiany Unii Europejskiej³⁰. Niemniej populiści w Europie w swoich decyzjach politycznych dążą do ograniczenia innych czynników zewnętrznych. Dlatego ograniczają działanie NGO’ów, a przykład Uniwersytetu Środkoeuropejskiego w Budapeszcie stanowi fundamentalny przykład ograniczania wpływów zewnętrznych, które krytykują populistyczną władzę.

Kluczowym punktem łączącym populizm w USA i Europie jest niechęć wobec mniejszości, szczególnie wobec nowych imigrantów. Chociaż w obu przypadkach tego typu polityka ma inną historię, to jednak istnieje wiele elementów je łączących. Przykładem może być niechęć wobec muzułmańskich imigrantów w USA i Europie Środkowej oraz idea budowania murów, aby odgradzić się od zagrożenia zewnętrznego. Można zauważyć, że cechą łączącą większość populistycznych ugrupowań była wrogość wobec mniejszości, na co zwracała uwagę Elisabeth Ivarsflaten, która uważała, że w populizmie najważniejsze są relacje między większością a mniejszościami. Niechęć i strach przed mniejszościami to element powtarzający się i wspólny zarówno dla Stanów Zjednoczonych, jak i dla państw Europy Środkowej³¹.

Populiści sprzeciwiają się skutkom globalizacji, której efektami były m.in. imigracja oraz przemiany ekonomiczne, kulturowe i społeczne. Donald Trump i jego współpracownicy wiele razy podkreślali, że kluczowe znaczenie

---

²⁸ M. Berezin, *Trump is not a European-style populist. That’s our problem*, The Conversation, 20.12.2016, <http://theconversation.com/trump-is-not-a-european-style-populist-thats-our-problem-61894> (dostęp 20.05.2019).

²⁹ A. Clarkson, *Thought populists want to kill the EU? It’s worse than that. They want to reform it in their image*, “Politico”, 19.04.2019, <https://www.politico.eu/article/populist-attitude-to-eu-matteo-salvini-far-right/> (dostęp 20.05.2019).

³⁰ Ibidem, M. Nic, V. Dostal, op. cit.

³¹ E. Ivarsflaten, *What Unites Right-Wing Populists in Western Europe? Re-examining Grievance Mobilization Models in Seven Successful Cases*, Nuffield College, University of Oxford, United Kingdom 2007.

mają narody – państwa, a nie globalizacja: „americanism not globalism will be our credo”³². Zmiany, które nastąpiły w Ameryce po 2016 r., to: zwiększenie protekcjonizmu, nakładanie ceł i dążenie do wycofania się z tych umów międzynarodowych, które nie są w interesie Stanów Zjednoczonych. Powoduje to natomiast zmniejszenie znaczenia wolnego handlu, dotychczas promowanego przez Waszyngton. Te działania mają służyć: polepszeniu sytuacji zwykłego amerykańskiego pracownika, zmniejszeniu bezrobocia w takich sektorach, jak przemysł samochodowy, zwiększeniu eksportu i ograniczeniu importu. Tymczasem skutki polityki Trumpa są przeciwne do zamierzonych. Cła spowodowały zwiększenie cen, co dotyka zwykłych Amerykanów, import w ostatnim roku był największy w historii Stanów Zjednoczonych, nie powstało również zbyt wiele nowych miejsc pracy³³. Dlatego działania Trumpa miały charakter polityczny – retoryczny, skierowany na uzyskanie poparcia wyborców, a nie na spowodowanie rzeczywistej zmiany. Jeżeli chodzi o Europę Środkową, retoryka jest podobna, również promuje się narodowe przedsiębiorstwa, jednak polityka handlowa jest ograniczona przez Unię Europejską (przykładowo, UE dyktuje wspólne cła zewnętrzne dla całej Wspólnoty).

Na zakończenie warto zwrócić uwagę na rolę wojska, wydatki na zbrojenia i na bezpieczeństwo. Stany Zjednoczone są specyficzne, ponieważ są mocarstwem światowym, dlatego każdy prezydent musi dostosować swoją politykę do tego stanu rzeczy. Donald Trump w swojej kampanii wyborczej krytykował zaangażowania militarne USA np. w Iraku w 2003 r. Mimo to za jego prezydentury doszło do wzrostu wydatków na zbrojenia. Dodatkowo w ostatnich miesiącach nastąpiła eskalacja napięcia z Iranem i Wenezuelą. Te przykłady pokazują, że pomimo tego, że populiści są izolacjonistyczni, protekcjonistyczni i pacyfistyczni (nie chcą używać wojsk poza granicami kraju), to jednak Donald Trump musiał dostosować swoją populistyczną politykę do wymogów amerykańskich relacji i strategii w kontaktach zagranicznych. Stosunek krajów europejskich do wojska i zbrojeń różni się. Dla wielu populistów są to niepotrzebne wydatki, dla innych, jak na przykład dla Węgier, można mieć dobrą relację z Rosją, będąc równocześnie w NATO i UE. Na pewno struktury wojskowe, dowódcy mogą być kolejnymi przedstawicielami elit, czyli wrogami politycznymi. Dlatego tam, gdzie duże znaczenie mają siły zbrojne (przykład Polski), co wynika z zagrożenia ze strony Rosji, doszło do czystki w dowództwie i zastąpienia mniej doświadczonymi, ale lojalnymi

---

³² D. Smith, *Trump's Republican convention speech: what he said and what he meant*, “Guardian”, 22.07.2016, <https://www.theguardian.com/us-news/ng-interactive/2016/jul/22/donald-trump-republican-convention-speech-transcript-annotated> (dostęp 20.05.2019).

³³ Reality check team, *US economy under Trump: Is it the best in history?*, BBC News, 20.06.2018, <https://www.bbc.com/news/world-45827430> (dostęp 20.05.2019).

oficerami. Jednocześnie dąży się do wzmocnienia armii i utrzymania dobrych relacji z USA, jako obrońcami suwerenności.

Podsumowanie

Relacje między populizmem a polityką zagraniczną są skomplikowane. Dotychczas ugrupowania tego typu skupiały się w swojej retoryce głównie na sprawach wewnętrznych. Dlatego badania nie obejmowały związków populizmu i polityki zagranicznej. Wszystko zaczęło się zmieniać po dojściu do władzy Donalda Trumpa w Stanach Zjednoczonych czy Wiktora Orbána na Węgrzech. Populiści, którzy wygrali wybory, muszą zmodyfikować i dostosować się do polityki międzynarodowej i relacji z innymi państwami. Wiadac wyraźnie, że swoje decyzje uzależniają od uzyskania poparcia od swoich wyborców. Każda decyzja, również w polityce zagranicznej, musi działać na użytek wewnętrzny. Z drugiej strony pojawiają się obiektywne trudności, takie jak tradycja, historia państwa, jego położenie, relacje z innymi krajami, umowy międzynarodowe i zobowiązania. Państwo musi przestrzegać reguł relacji ponadnarodowych, ponieważ w przeciwnym wypadku narazi się na utratę prestiżu, spadek zaufania, a nawet na problemy ekonomiczne – spadek inwestycji, wzrost cen (polityka celna Trumpa). Dlatego bardzo często pojawia się tylko retoryka ze strony populistów. Każdy sukces jest nagłaśniany, aby efektownie i szybko pokazać skuteczność swojej polityki. Relacja między władzą a obywatelem jest zachowana i dlatego decyzje populistów mają służyć przede wszystkim zwykłym ludziom.

Porównanie między populizmem w polityce zagranicznej w USA a Europą Środkową pozwoliło przedstawić główne cechy tego typu polityki, jak: kluczowa rola narodu, suwerenność państwowa, obrona granic, tradycji, wrogość do imigrantów – mniejszości i konflikty z elitami. Różnice między populistami w omawianych przypadkach wynikają z odmiennej tradycji i historii, a także znaczenia poszczególnych państw w relacjach międzynarodowych. Kraje Europy Środkowej należą do Unii Europejskiej i są małymi i słabymi państwami zależnymi od ekonomii Europy Zachodniej. To powoduje specyficzne działania, gdzie z jednej strony populiści krytykują Unię Europejską i bronią swojej suwerenności, z drugiej strony muszą dostosować się do zewnętrznych zasad i decyzji instytucji w Brukseli. Stany Zjednoczone jako mocarstwo światowe nie należy do podobnej organizacji, jak UE. Co więcej, ponieważ są potężnym państwem (militarnie i ekonomicznie), decyzje Trumpa mają większe znaczenie.

Badanie populizmu w polityce zagranicznej jest dziedziną rozwijającą się. Na pewno będzie to wymagać większych empirycznych analiz. Można zaobserwować zacieranie się różnic między populistyczną polityką wewnętrzną a zagraniczną. Pojawiają się pewne cechy charakterystyczne przedstawione

w tekście, które pokazują, że populizm modyfikuje relacje międzynarodowe poszczególnych państw.

Bibliografia

- Ambroziak A., Kubis A., *Orban dopiął swego. Ostatnia wyspa wolności na Węgrzech, uczelnia Sorosa, przenosi się do Wiednia*, „Oko Press”, 25.10.2018, <https://oko.press/orban-dopial-swego-uczelnia-sorosa-ostatnia-wyspa-wolnosc-na-wegrzech-przenosi-sie-do-wiednia/> (dostęp 10.05.2019).
- Bankowicz M., *Słownik polityki*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1999.
- Berdiaev N., *The Origin of Russian Communism*, University of Michigan Press, 1960, DOI: <https://doi.org/10.3998/mpub.6631>.
- Berezin M., *Trump is not a European-style populist. That's our problem*, The Conversation. 20.12.2016, <http://theconversation.com/trump-is-not-a-european-style-populist-thats-our-problem-61894> (dostęp 10.05.2019).
- Bertjan V., Andrej Z., *Populism and Foreign Policy*, The Oxford Handbook of Populism, red. C. Rovira Kaltwasser et al., October 2017, DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198803560.013.15>.
- Canovan M., *Trust the People. Populism and the Two Faces of Democracy*, „Political Studies”, no. 47/1999, DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00184>.
- Chryssogelos A., *Populism in Foreign Policy*, Oxford Research Encyclopedias. Politics, June 2017, <http://politics.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-467>, DOI: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.467>.
- Clarke M., White B., *Understanding Foreign Policy: The Foreign Policy Systems Approach*, Edward Elgar Publishing, Michigan 1989.
- Clarkson A., *Thought populists want to kill the EU? It's worse than that. They want to reform it in their image*, „Politico”, 19.04.2019. <https://www.politico.eu/article/populist-attitude-to-eu-matteo-salvini-far-right/> (dostęp 10.05.2019).
- Creech J., *Righteous Indignation Religion and the Populist Revolution*, University of Illinois Press, USA 2006.
- Decker F., *The Populist Challenge to Liberal Democracy*, „Berliner Republik”, no. 3/2003.
- Fieschi C., Paul H., *Trust, Cynicism and Populist Anti-Politics*, ECPR Workshop. School of Politics University of Nottingham, October 2004.
- Frankel J., *The New and Not Improved NAFTA*, Project Syndicate, 9.10.2018, <https://www.project-syndicate.org/commentary/nafta-usmca-trade-trump-protectionism-by-jeffrey-frankel-2018-10?barrier=accesspaylog> (dostęp 10.05.2019).
- Gherghina S., Miscoiu S., Soare S., *Contemporary Populism: A Controversial Concept and Its Diverse Forms*, Cambridge Scholars Publishing, 2013.

- Hill Ch., *The Changing Politics of Foreign Policy*, Palgrave/MacMillan, London 2003.
- Ivarsflaten E., *What Unites Right-Wing Populists in Western Europe? Re-Examining Grievance Mobilization Models in Seven Successful Cases*, “Comparative Political Studies”, vol. 41 (1)/2007, DOI: <https://doi.org/10.1177/0010414006294168>.
- Jain R., *Significance and determinants of foreign policy*, “International Journal of Advanced Research and Development”, vol. 3 (1)/2018.
- Jakubowska U., *Zainteresowanie polityką i postrzeganie własnej sytuacji życiowej a postawy populistyczne*, w: *Populizm a Demokracja*, red. R. Markowski, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2004.
- Kazin M., *The Populist Persuasion an American History*, Cornell University Press, New York 1998.
- Kluknavská A., Smolík J., *We hate them all? Issue adaptation of extreme right parties in Slovakia 1993–2016*, “Communist and Post-Communist Studies”, no. 49/2016, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2016.09.002>.
- Mead R.W., *The Tea Party and American Foreign Policy: What Populism Means for Globalism*, “Foreign Affairs”, no. 90 (2)/2011.
- Mudde C., Rovira Kaltwasser C., *Populism*, The Oxford Handbook of Political Ideologies, Oxford 2013, DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199585977.013.0026>.
- Nic M., Dostal V., *Central Europe's Outlook on the EU and Foreign Policy*, Carnegie Europe, 8.01.2016, <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/?fa=62423> (dostęp 10.05.2019).
- Norris P., Inglehart R.F., *Trump, Brexit, and the rise of Populism: Economic have-nots and cultural backlash*, Harvard Kennedy School, USA 2016.
- Pak H.J., *The good, the bad, and the ugly at the US-North Korea summit in Hanoi*, Brookings, 4.03.2019, <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/03/04/the-good-the-bad-and-the-ugly-at-the-us-north-korea-summit-in-hanoi/> (dostęp 10.05.2019).
- Petsinger S.M., *Trade Policy Under President Trump Implications for the US and the World*. Marianne Schneider-Petsinger US and the Americas Programme, November 2017.
- Reality check team*, *US economy under Trump: Is it the best in history?*, BBC News, 19.06.2018, <https://www.bbc.com/news/world-45827430> (dostęp 10.05.2019).
- Sadecki A., *In a state of necessity. How has Orban changed Hungary*, Ośrodek Studiów Wschodnich OSW, kwiecień 2014.
- Smith D., *Trump's Republican convention speech: what he said and what he meant*, Guardian. 22.07.2016, <https://www.theguardian.com/us-news/ng-interactive/2016/jul/22/donald-trump-republican-convention-speech-transcript-annotated> (dostęp 10.05.2019).

- Surel Y., *Populism in the French Party System*. w: *Democratic and the Populist Challenge*, red. Y. Meny, Y. Surel, Pelgrave, New York 2002, DOI: https://doi.org/10.1057/9781403920072_8.
- Szacki J., *Pytania o populizm*, "Krytyka Polityczna" nr 4/2003.
- Taggart A.P., *Populism*, Open University Press, Buckingham, 2000.
- Verseck K., *Is the Czech Republic moving closer to China and Russia?*, "The American Interest", 12.01.2018, <https://www.the-american-interest.com/2018/11/12/murky-nuclear-business-in-new-europe/> (dostęp 10.05.2019).
- Walter N., *The Tolerant Populists: Kansas Populism and Nativism*, Columbia University Press, New York 2013.
- Why does Viktor Orban keep voting for anti – Russia sanctions?*, Jobbik, https://www.jobbik.com/why_does_viktor_orban_keep_voting_for_anti_russia_sanction. (dostęp 10.05.2019).
- Wroński P., *Czystka Antoniego Macierewicza. Minister chce mieć swoich generałów*, wyborcza.pl, 1.08.2017, <http://wyborcza.pl/7,75398,22178325,czystka-antoniego-macierewiczaminister-chce-miec-swoich-generalow.html>.
- Zakrzewski R., *Rządowe organizacje pozarządowe*, wyborcza.pl, 24.09.2017. <http://wyborcza.pl/7,75968,22419901,rzadowe-organizacje-pozarzadowe.html> (dostęp 10.05.2019).